

УДК 930.1: 94 (477)

Роман Крайнік*

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Аналізується сучасна українська історіографія процесу впровадження марксистсько-ленінської ідеології у вітчизняні заклади освіти після закінчення Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: ідеологія, заклади освіти, репресії, вчителі, учні, студенти.

Анализируется современная украинская историография процесса внедрения марксистско-ленинской идеологии в отечественные заведения образования по окончании Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: идеология, заведения образования, репрессии, учителя, ученики, студенты.

Analyses modern Ukrainian historiography of process introduction of marksisstsko-leninskoy ideology in domestic establishments of education upon termination of Great Patriotic war.

Key words: ideology, establishments of education, repression, teachers, students, students.

Розглядаючи повоєнний історичний процес, очевидно, що головним чинником управління суспільно-політичним життям у СРСР виступала ідеологія комуністичної партії. При цьому, провідною ідеєю марксистсько-ленінської догматики являлася необхідність її розповсюдження серед широких верств населення. Відповідно, заклади радянської освіти стали основним місцем впровадження комуністичних ідей у свідомість громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

У цьому контексті є актуальним дослідження сучасної вітчизняної історіографії процесу масованої ідеологізації радянською владою всього навчально-виховного процесу в українській державі у післявоєнний час.

Основною метою публікації є виокремлення з-поміж літератури праць

* **Крайнік Роман** – к. і. н., старший викладач кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського.

сучасних вітчизняних дослідників, пов'язаних з характеристикою особливостей навчально-виховного процесу в українських закладах освіти у період після закінчення Великої Вітчизняної війни до 1955 року.

За часів існування СРСР, питання негативного впливу політизації комуністичною партією освітнього процесу вітчизняними істориками не розглядалися, через відомі суб'єктивні причини. Лише після проголошення державного суверенітету України, вітчизняні науковці позбавилися партійного тиску влади та отримали змогу висвітлювати правду про трагічне радянське минуле за часів «сталінізму».

На початку 1990-х років побачив світ ряд ґрунтовних монографій присвячених проблемі взаємовідносин радянської влади та українського суспільства. Певне місце в них відводиться проблемі насильницького насадження марксистсько-ленінської ідеології у вітчизняні заклади освіти в повоєнний період.

Причини та наслідки інтенсивної сталінської ідеологізації навчального процесу в науково-освітніх закладах повоєнного десятиріччя одними з перших дослідили науковці В.М.Даниленко, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький у праці «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»¹.

Історики об'єктивно охарактеризували справжню антинародну суть сталінського режиму. Значне місце в монографії приділене політичному зомбуванню української молоді, так як ідеологічні перепони ставали основою протистояння студентів з радянськими органами політичної влади. Як правило, ця боротьба закінчувалася масовими арештами молоді та працівників закладів освіти.

Важливою для історіографічного огляду є інша узагальнююча праця у якій характеризується складне становище української молоді в умовах радянського тоталітаризму М.О.Багмета, де згадується про політичну напругу в закладах освіти після Великої Вітчизняної війни через прихильність студентів до націоналістичного руху².

Особливу увагу привертає монографічне видання Ю.І.Шаповала³. Дослідник проаналізував складний процес становлення та діяльності тоталітаризму в Україні, звертаючи увагу на масові пропагандистські заходи влади, які мали популістичний характер, однак являлися міцною опорою існування «сталінізму».

Частково складні процеси ідеологізації радянською владою навчально-виховного процесу на західноукраїнських землях проаналізовані в солідній монографії О.С.Рубльова та Ю.А.Черченка⁴. На основі архівних даних,

¹ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

² Багмет М.О. Молодь і відродження національної свідомості. – К.: Либідь, 1992. – 162 с.

³ Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.

⁴ Рубльов О.С., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20–40 рр. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 349 с.

науковці об'єктивно доводять репресивну основу комуністичної пропаганди, яка вкрай негативно впливала на культурно-освітнє життя регіону та призвела до знищення значної частини інтелігенції.

Дещо пізніше, проблематика насильницької ідеологізації українського населення через вітчизняні освітні заклади порушена в ґрунтовних працях В.К.Барана, Г.О.Костюка, В.І.Юрчука⁵. Характерною рисою публікацій є думка про виключно репресивний характер діяльності влади.

Дослідниця науково-освітнього процесу в Україні Н.Г.Красножон, у своїх працях приділяє певне місце комуністичній ідеологізації вітчизняної освіти через адміністративний тиск на вчителів та русифікацію навчально-виховного процесу⁶.

Також, у контексті огляду історіографії політизації закладів освіти комуністичною ідеологією після закінчення Великої Вітчизняної війни, слід відмітити монографію М.М.Шитюка⁷.

Спираючись на документальні архівні дані, характеризує не лише репресивні заходи, а також зупиняється на особливостях та наслідках сталінських методів державного управління та впливу на науково-освітнє життя часів «пізнього сталінізму».

Процес розвитку повоєнної вітчизняної освіти проаналізований у статтях Т.В.Васильчук. Історик доходить висновку про труднощі викладання суспільно-політичних дисциплін у навчальних закладах через надмірну політизацію навчальних програм. Певна увага в творчому доробку дослідниці приділена безпосередньо особливостям ідеологічного виховання української молоді за часів сталінського режиму⁸.

⁵ Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; Костюк Г.О. Сталінізм на Україні. Генеза і наслідки. – К.: Смолископ, 1995. – 426 с.; Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.

⁶ Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа Переяславщини у 1944–1953 роках // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. ІХ. – С. 138–141.; Його ж. Русифікація навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи України (1944–1953) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2000. – Вип. 49. – С. 24–29.; Його ж. Архівні джерела про адміністративний тиск на вчителів України в післявоєнні роки // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: УНІСЕРВ, 2002. – С. 20–24.

⁷ Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття. – К.: Тетра, 2000. – 532 с.

⁸ Васильчук Т.В. Деякі аспекти викладання суспільно-політичних наук у вузах України в повоєнні роки // Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст. Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції. 14–15 вересня 2000 р. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – С. 115–117.; Його ж. Суспільно-політичне та ідеологічне виховання молоді у вузах УРСР після Великої вітчизняної війни // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2004. – Випуск 229–230. – С. 62–66.

Для усвідомлення трагічності ситуації, у якій опинилися викладачі та студенти вітчизняних навчальних закладів, слугують статистичні дані про кількість заарештованих освітян, студентів, учнів у повоєнний період, які наведені у монографії історика В.М.Нікольського⁹. Наукової цінності виданню додає те, що в дослідженні історик використовував матеріали Державного архіву Служби Безпеки України, які за радянських часів були засекреченими.

Останнім часом дослідники зосереджуються на проблемах висвітлення регіональної історії. У цьому контексті значну увагу повоєнній політизації освіти приділяють західноукраїнські дослідники, так як процес радянзації зустрічав рішучий опір серед педагогічних працівників, студентства та учнів Західної України.

Дослідник становища середньої освіти на західноукраїнських землях після закінчення Великої Вітчизняної війни С.Д.Сворака, на сторінках монографії приходять до висновку, що десятиріччя 1944–1954 років позначене гострою політичною та збройною боротьбою, яка безпосередньо відбувалася у галузі освіти¹⁰. Це протистояння фактично означало боротьбу двох основних світових суспільно-політичних систем, що ускладнює об'єктивне оцінювання подій. Аналізуючи процес радянзації шкіл, історик акцентує увагу на репресивних заходах проти педагогічних працівників, через те, що вони не розділяли комуністичної ідеології та чинили спротив політизації навчального процесу. Монографія включає конкретні приклади боротьби режиму з українською національною ідеєю у закладах освіти, які зводилися до масових арештів. У контексті характеристики ідеологізації навчального процесу, С.Д.Сворака звертає увагу на докорінну зміну характеру освіти західноукраїнських земель з утвердженням тоталітаризму, що негативно впливало на суспільно-політичну ситуацію у регіоні.

На регіональних особливостях освітнього життя у повоєнний період зупинилася дослідниця Р.П.Попп¹¹. Історик розглянула особливості радянзації освіти Дрогобича. Використовуючи архівні дані, охарактеризувала сталінську політику репресій через свавілля правоохоронних органів, що займалися масовими арештами осіб, які підозрювалися в українському націоналізмі. На думку дослідниці, процес уніфікації системи шкільної освіти призвів до занепаду культурно-освітнього життя.

⁹ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: ДонДУ, 2003. – 624 с.

¹⁰ Сворака С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К.: «Правда Ярославичів», 1998. – 238 с.

¹¹ Попп Р.П. Ідеологічний тиск і репресії щодо інтелігенції Львова (1944–1953 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Спецвипуск. – Дрогобич: 2002. – С. 448–462.; Його ж. Становище творчої інтелігенції Львова у повоєнні роки (1944–1953рр.) // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І.Франка. – Дрогобич: Вимір, 2000. – Вип. 5. – С. 151–163.

Історик Н.М.Хоменко проаналізувала політичні настрої вітчизняних студентів протягом 1950-х років¹². Певна увага дослідницею приділена негативним настроям молоді щодо політики правлячої комуністичної партії та вкрай заполітизованого навчально-виховного процесу.

Грунтовно процес ідеологізації навчальних закладів України в післявоєнний період охарактеризований Н.М.Сірук¹³. У наукових розвідках дослідниця об'єктивно розглядає численні ідеологічні кампанії та активну боротьбу з окремим напрямком українського «буржуазного націоналізму» – «космополітизмом». Жертвами репресивних заходів ставали здебільшого освітяни, які звинувачувалися у низькопоклонстві перед «Заходом».

Значний внесок у характеристику проблеми ідеологічного тиску влади на західноукраїнські заклади освіти зробили сучасні вітчизняні дослідники: О.М.Веселова, Т.В.Марусик, О.А.Прохоренко¹⁴.

Про значимість дослідження проблеми ідеологізації навчального процесу часів «сталінізму» свідчать написані та захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук¹⁵. Вони є новітніми

¹² *Хоменко Н.М.* Суспільно-політичні настрої студентства 1950-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – Вип. XII. – С. 140–145.; *Її ж.* Ставлення студентства УРСР до навчально-виховного процесу у ВНЗ (1950–1960 рр.) // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С. 477–480.

¹³ *Сірук Н.М.* Ідеологічні кампанії в Україні у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2005. – № 10. – С. 82–87.; *Її ж.* «Космополітизм»: ідеологічні процеси в Україні у післявоєнний період (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету: серія історія. Випуск 9. – 2005. – С. 200–202.; *Її ж.* Політичний контроль за культурно-науковою сферою в Україні другої половини 40-х – початку 50-х років ХХ століття // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2006. – № 11. – С. 112–117.; *Її ж.* Ідеологічні кампанії в українській історичній науці (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ. – 2007. – № 13. – С. 139–144.

¹⁴ *Веселова О.М.* Українське суспільство в 1945–1953 рр.: ідеологія по-сталінськи // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 86 – 96.; *Марусик Т., Герегова С.* Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 1997. – №3. – С. 101–108.; *Марусик Т.В.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці : Видавництво «Рута» ЧНУ, 2002.– 463 с.; *Прохоренко О.А.* Науково-педагогічна інтелігенція України 1945 – 1955 рр. : політико-адміністративний тиск та морально-психологічний стан // Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – Вип. 6 (63). – К. : Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2006. – С. 46–59.

¹⁵ *Попт Р.П.* Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Львів, 2003. – 18 с.; *Кононенко В.В.* Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст.

дослідженнями, що свідчить про актуальність характеристики проблеми сучасними істориками.

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідники одностайні у висновках, що в перші повоєнні роки завершився процес формування радянського тоталітарного режиму. Для його безпечного функціонування життєво необхідним залишався жорсткий ідеологічний контроль над всіма сферами суспільно-політичного життя.

Саме вітчизняні заклади освіти мали стати основним місцем насадження марксистсько-ленінської ідеології для населення.

Характерною рисою для переважної більшості наукових праць опублікованих за часів незалежності України, є засудження силових, репресивних методів нав'язування та застосування комуністичних методів управління у вітчизняних закладах освіти. На думку вчених, особливо не сприймалася радянська політизація західноукраїнських земель, що пов'язано зі зміною основ суспільно-політичного життя після приєднання регіону до Радянського Союзу.

У характеристиці становища вітчизняної освіти, для українських істориків є спільним практичний підхід до процесів насильницької ідеологізації суспільства. На конкретних прикладах дослідники доводять трагічність ситуації у навчальних закладах Західної України, коли вчителі, учні та студенти ставали заручниками ситуації у політичній та збройній боротьбі між українськими націоналістами та радянською владою.

Одним з головних напрямків ідеологічних шельмувань працівників закладів освіти повоєнного періоду, стала боротьба з так званим українським «буржуазним націоналізмом».

Для подальшої всебічної та об'єктивної наукової характеристики проблеми політизації навчального процесу в українських освітніх закладах після закінчення Великої Вітчизняної війни, потрібні нові ґрунтовні наукові розвідки. Необхідною умовою сучасних досліджень має стати розширення джерельної бази проблеми, через залучення розсекречених архівних даних з характеристики особливостей комуністичної ідеологізації освіти в повоєнний період вітчизняної історії, для остаточного з'ясування особливостей радянського суспільно-політичного устрою.

наук: 07.00.01. – Вінниця, 2004. – 231 с.; *Генега Р.Я.* Студентство міста Львова в українському національному русі (1944–1953): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец: 07.00.01 «Історія України». – Львів, 2007. – 20 с.